

August Torma –

SÕDUR,
SAADIK,
SALAAGENT

TIINA TAMMAN

Originaali tiitel:
THE LAST AMBASSADOR
AUGUST TORMA, SOLDIER, DIPLOMAT, SPY
Tiina Tamman
Rodopi
Amsterdam–New York, NY 2011

Toimetanud Jaana Hirv
Kujundanud Julius Sommer

Esikaanel: August Torma oma diplomaatilise karjääri tipus.
*Foto Torontos välja antud Kanada väliseestlaste ajakirjast
Kodukolle nr 3, 1952.*

© Tiina Tamman ja kirjastus Argo, 2011
www.argokirjastus.ee
ISBN 978-9949-466-41-2
Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Alanile

Sisukord

- 9 Tänuavaldused
- 11 Illustratsioonide nimekiri
- 15 Eessõna (David J. Smith ja John Hiden)
- 21 Sissejuhatus
- 37 **Esimene peatükk.**
 - Ohvitser-diplomaadi kujunemine (1895–1930)**
 - 43 Esimene maailmasõda ja Briti interventsioon
 - 63 Eesti sõjaväeline esindaja Kaunases
 - 79 Välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja
 - 87 Eesti suhted Venemaaga
 - 100 Eesti-Vene vangide/spioonide vahetus
- 115 **Teine peatükk. Külalisena maailmapoliitikas (1931–1939)**
 - 135 Balti koostöö raskused
 - 145 Eesti saadik Londonis
- 165 **Kolmas peatükk. Eesti kriisiolukorras (1939–1940)**
 - 176 Eesti-Nõukogude vastastikuse abistamise pakt (baasideleping)
 - 185 Talvesõda ja Eesti neutraliteet
 - 191 Nõukogude okupatsioon algab 17. juunil 1940
- 209 **Neljas peatükk. Rahu, ainult rahu! (1940–1944)**
 - 222 Eesti valitsuse küsimus
 - 244 Balti saadikud madalamale pulgale
 - 252 Kampaania väikerahvaste õigluse nimel
- 269 **Viies peatükk. Londoni Eesti saatkond (1944–1971)**
 - 278 Eesti põgenikud
 - 292 Suurbritannia tunnustab osaliselt Nõukogude anneksiooni
 - 302 Londoni saatkonna rahalised probleemid
 - 309 KGB näeb Tormas Briti salaagenti
 - 333 Lõppsõna
 - 365 Kasutatud allikad
 - 385 Register

Tänuavaldused

Uurimistöö on minust teinud arhiivientusiasti. Kui kuulen teisi rääkimas, et arhiivis on igav ja tolmune, olen ma hämmastunud: minu kogemuse põhjal on arhiivid eelkõige emotsionaalsed kohad, kus ma olen tundnud nii sügavat pettumust kui ka ülimat õnne. Olen palju tänu võlgu arhiivitöötajatele, kes mind sel avastuste teel on abistanud – kõigile arhiivitöötajatele. Siiski tahaksin esile tõsta raamatukoguhoidja Graham Marki Tsiviiltsensuuri uurimisgrupist (Civil Censorship Study Group), kes tegi midagi erilist ja saatis mulle rohkem kui niidiotsa, mis aitas leida kolonel lord Arthur Browne'i tsensuurialast ettekannet. Barbara Zalewski Taani Puna-sest Ristist oli abivalmis Taani materjalide selgitamisel ja viis mind kokku Torben U. Gulnoviga Horserødi laagri muuseumist, kes oli suureks abiks meievahelisest keelebarjäärist hoolimata; Michael Graae lahendas ootamatu kriisiolukorra Taani Riigiarhiivis.

Mind abistanud isikute arv on väga suur. Mitmed abistajad pole ise oma rolli tunnetanud, vahel on nad suisa vabandanud, et nad kas ei tea või ei mäleta. Tahaksin tänada neid kõiki. Ühe mehe elu kokkupanemine on seda sorti mõistatus, mille puhul pisikesi kilde on palju, nad ei sobi omavahel kokku ja kipuvad suuremate sekka äraagi kaduma. Head inimesed on mind lahkelt ära kuulanud, mulle küsimusi esitanud, soovitusi andnud. Siinkohal tahaksin tänada järgmisi isikuid: Heino Arumäe (ajaloolane), Tiit Reigo (suurepärase mälu mees), Aarand Roos (endine Eesti konsul USA-s), Wojtek Szatkowski (huvitav mõtleja), David

Smith ja John Hiden (Briti ajaloolased), Boris Weil ja Jelena Mironova (Vene ajaloolased), Heljo Sepp (pianist), Terje Palli (Tallinna Ülikooli muusikaõpetaja), Kaia Urb (Filharmoonia Kammerkoori laulja), Ene Juhanson (Riigiarhiivi arhivaar), Kadri Linnas (endine Välisministeeriumi arhiivi juhataja), Veronika Mahtina (abi-valmis eestlanna, kes elab Peterburis). Mu eriline tänu kuulub August Torma õetütretüttele Anu Kersalule ja tema abikaasale Toomale, kes on minu tegemisi visalt ja südamlikult toetanud.

Tahaksin ka ette tänada kõiki lugejaid, kes tunnevad raamatut lugedes, et neil on asjakohast lisainformatsiooni. Eriti tahaksin ma leida andmeid Torma poja Einari (Einar Georg Jaan Schmidt, sündinud Tallinnas 25. augustil 1924) kohta, ent võib-olla on teisigi tähelepanu väärivaid asjaolusid, mille leidmiseks on vaja niidiotsa. Kes teab, ehk on kellegi lugeja abiga võimalik leida isegi Torma isiklikku arhiivi või vähemalt tema passi, mis – sama viisi nagu poegki – on läinud kaduma. Kui teil on mingit informatsiooni nende teemade kohta, palun kirjutage tinatamman@yahoo.co.uk.

Illustratsioonide nimekiri

1. Torma vanemate maja Kilingi-Nõmmel, 2005
(foto Tiina Tamman).
2. Mälestusraamat Londoni krematooriumis, 2008
(avaldatud John Kelday loal).
3. August Torma õed Anna ja Linda, kuupäevata
(avaldatud Anu Kersalu loal).
4. Grupp tsaariaegsed soldateid Irkutskis, 1916–1917
(avaldatud Anu Kersalu loal).
5. Vene sõdurid rindele saatmise eel, 1916–1917
(avaldatud Anu Kersalu loal).
6. Hörserødi vangilaagri orkester, 1918
(avaldatud Taani Riigiarhiivi loal – RA 1064–001/27C).
7. August Torma koduõpetajana Taanis, 1918
(avaldatud Anu Kersalu loal).
8. Grupp eestlasi Arhangelskis, 1918–1919 („Eesti Vabadussõda 1918–1920” I osa, Tallinn, 1937, lk 151).
9. Püha Anna IV klassi ordeni tähis aumõõga käepidemel,
omistati Tormale vapruse eest (foto Tiina Tamman).
10. Torma sõjaväemundris, kuupäevata (avaldatud
Eesti Kirjandusmuuseumi loal – EKM EKLA B-181:2462).
11. Eesti delegatsioon Genfis, 1921
(avaldatud Filmiarhiivi loal – EFA 0-53497p).
12. Perekonnafoto 1920. aastate algusest
(avaldatud Riigiarhiivi loal – ERA 1623/1/10).
13. Eesti-Läti lepete allkirjastamine, 1923
(avaldatud Filmiarhiivi loal – EFA 0-40631).
14. Alice Torma pisipojaga, 1926(?) (avaldatud Anu Kersalu loal).
15. Eesti saatkonna personal Pariisis, 1925
(avaldatud Eesti Sõjamuuseumi –
Kindral Laidoneri Muuseumi loal – KLM F1095:8).

16. Eesti välissaadikute konverents, 1931
(avaldatud Filmiarhiivi loal – EFA 6-261).
17. Portreejoonistus Tormast, kuupäevata
(Tiina Tammani valduses).
18. Eestlased Rahvasteliidus, 1934
(avaldatud Filmiarhiivi loal – EFA 0-53505p).
19. Torma Rahvasteliidu komisjonis, 1936 (avaldatud
Rahvasteliidu arhiivi loal – UNOG Library CM014).
20. Eesti-Läti-Leedu koostööleppe allakirjutamisel Genfis, 1934
(avaldatud Filmiarhiivi loal – EFA 0-53503p).
21. Alice Torma õukonnakleidis 1930. aastatel
(avaldatud Riigiarhiivi loal – ERA 1583/2/92/1).
22. Endine Eesti saatkonnahoone Londonis, 2006
(foto Tiina Tamman).
23. Briti minister lord Plymouth külastab Eestit, 1937
(avaldatud Filmiarhiivi loal – EFA 0-39877).
24. Koosviibimine lord Plymouthi auks, 1937
(avaldatud Filmiarhiivi loal – EFA 0-27664p).
25. Rahvasteliidu peasekretär Avenol külastab Tallinna, 1937
(avaldatud Filmiarhiivi loal – EFA 0-27683p).
26. Briti välisministeeriumi osakonnajuhataja Laurence Collier,
kuupäevata (avaldatud Briti saatkonna Oslos loal).
27. Briti saadik Tallinnas annab üle volikirja, 1940
(avaldatud Filmiarhiivi loal – EFA 0-40733).
28. Endine Briti saatkonnahoone Tallinnas, 2011
(foto Tiina Tamman).
29. Briti sõjaaegsed toidupiirangud astuvad jõusse, 1940
(ajalehekatke avaldatud The Daily Telegraphi loal).
30. Briti-Nõukogude lepingu sõlmimisel Londonis, 1942 (aval-
datud Press Associationi loal – 8685737).
31. Torma perekonnahaud Saarde kalmistul, 2005
(foto Tiina Tamman).

32. Nõukogude saadik Ivan Maiski Londonis, 1943
(avaldatud Press Associationi loal – 8792285).
33. Torma kõnelemas eestlastele Bradfordis, 1953
(avaldatud Eesti Keskarhiivi Torontos loal – 18716).
34. Torma rahvariides neidudega, kuupäevata
(avaldatud Eesti Keskarhiivi Torontos loal – 18722).
35. Torma oma kabinetis 1950. aastatel (avaldatud
dr Endel Aruja arhiivi ja raamatukogu, Tartu Instituudi loal).
36. Balti riikide diplomaadid 1960. aastatel
(avaldatud Riigiarhiivi loal – ERA 1608/2/147).
37. Tormad Londonis 1950. aastatel (avaldatud
dr Endel Aruja arhiivi ja raamatukogu, Tartu Instituudi loal).
38. Anna Taru saatkonna hooldajana 1980. aastatel
(avaldatud Eesti Välisministeeriumi loal – ERA 1583/2/93).
39. August ja Alice Torma saatkonnas 1950. aastatel
(avaldatud Eesti Välisministeeriumi loal – ERA 1583/2/93/2).
40. Tormad 1960. aastatel (avaldatud Prudence Seddoni loal).
41. Alice Torma portree, 1967
(avaldatud Eesti Kunstimuuseumi loal – EKM M6876).
42. Lehekülg Torma heliteosest „Sügis”, kuupäevata
(avaldatud Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi loal –
ETMM M363/523).
43. Heljo Sepp saab auhinna Londonis, 1938
(avaldatud Heljo Sepa loal).
44. Torma poeg Einar Keila-Joal, 1929(?)
(avaldatud Anu Kersalu loal).
45. Perekonnapilt Inglismaal, 1960(?)
(avaldatud Nora Smithi loal).
46. Torma aumärgid Eesti saatkonnas Londonis, 2010
(foto Kadri-Mai Kaunissaare).
47. Torma esineb kõnega, kuupäevata
(avaldatud Eesti Keskarhiivi Torontos loal – 18718).

48. Endise Londoni saatkonnahoone fuajee, 1988
(avaldatud Riigiarhiivi loal – ERA 1583/2/93/24).
49. Endise Londoni saatkonnahoone sisevaade, 1988
(avaldatud Riigiarhiivi loal – ERA 1583/2/93/28).

Autor on teinud kõik võimaliku, et tuvastada autoriõiguste omanikke, ent iga kujutise puhul pole see kahjuks õnnestunud. Informatsioon tuvastamata fotode kohta on väga teretulnud raamatu järgmiste trükkide tarvis.

Eessõna

August Torma ja väikeriikide tähtsus

Varsti pärast seda, kui Punaarmee sirutas end 1940. aasta juunis üle Eesti, Läti ja Leedu territooriumi, esines Nõukogude välisminister Vjatšeslav Molotov jahmatava ennustusega Euroopa tuleviku osas. Rääkides oma kolleegiga Leedu värskeltmoodustatud nõukogudemeelses nukualitsuses, kinnitas Molotov, et „väikeriikidel puudub tulevik” ja et Eesti, Läti ja Leedu saatus on kindlalt seotud Nõukogude Liiduga.¹ Järgmise aasta jooksul tegi nõukogude režiim suuri pingutusi, et seda ennustust reaalsuseks muuta, hukates või küüditades suure osa sõdadevahelise perioodi eliidist kolmes Balti riigis ja hävitades iseseisva riikluse poliitilised ja majanduslikud struktuurid, mida oli ehitatud eelmised kaks kümnendit. Pingutused piirkonna sovetiseerimiseks taastusid pärast 1944. aastat, kolmeaastase vaheaja järel, mille jooksul riike okupeerinud Natsi-Saksamaa väed tegid omapoolseid mõrvarlikke pingutusi nende „väikeste” riikide ja neis enne sõda toiminud ühiskondlike struktuuride likvideerimiseks.

Arvukad ajaloolased on pärast 1939. aastat Balti riikidele osaks saanud sarnase saatuses raames tegelnud küsimusega, miks 1939–1940 need kolm riiki „alistusid hääletult” ega avaldanud vastupanu Nõukogude survele. Paljude aastate vältel on tavaselgituseks

¹ Stanley V. Vardys ja Judith Sedaitis, *Lithuania. The Rebel Nation*, Boulder: Westview Press, 1997, lk 51–52.

olnud see, et Balti riigid olid lihtsalt abitud ohvrid, kel ei olnud valikut ja kes pidid alla andma vastupandamatult võimsa jõu ees. Hiljem on sellele tõlgendusele vastu vaielnud Eesti ajaloolane Magnus Ilmjärv, osutades Balti riikide poliitiliste liidrite pidevale võimetusele teha koostööd ühise julgeoleku ja suveräänsuse huvides.² Sellest seisukohast, nagu üks raamatuarvustaja on märkinud, näib Ilmjärv rohkem tähelepanu pöörvavat sellele, mis oleks võinud olla – või isegi sellele, mis tema meelest oleks *pidanud* juhtuma –, kui tegelikule selgitusele selle kohta, mis oli välispoliitilise otsustusprotsessi taga 1939.–1940. aasta kriisi ja kahe sellele eelnenud kümnendi jooksul.³

Hoolimata sellest, kuidas 1940. aasta sündmusi tõlgendada, jäid Molotovi tol aastal lausunud sõnad järgmist Nõukogude liidrite generatsiooni kummitama. Peaaegu pool sajandit hiljem muutus see sõdadevaheliste aastate ühiskondlik mälu, mida oli varasematel aastatel suudetud maha suruda, keskeks uute rahvaliidumiste tekkimisel, mis nõudsid Balti iseseisvuse taastamist. Külalapsel veelgi olulisem kui 1980. aastate lõpu „laulev revolutsioon”, oli juriidilise järjepidevuse doktriin, mille kohaselt nõukogude võimu kehtestamine 1940. aastal oli jõuga peale surutud ebaseaduslik okupatsioon ning Eesti, Läti ja Leedu seega *de jure* iseseisvad riigid. Hoolimata kõigist nõukogude korra pingutustest anda 1940. aasta inkorporeerimisele juriidiliselt sile pealispind, ei tunnustanud USA ega Suurbritannia kunagi päriselt nõukogude võimu Balti riikides. Et see nii juhtus, on paljuski tänu August

² Vt Magnus Ilmjärv, *Häaletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini*, Tallinn, 2004.

³ John Hideni arvustus Magnus Ilmjärve raamatule *Silent Submission: Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania: Period from Mid-1920s to Annexation – Journal of Baltic Studies* (Vol. 37, No. 1, 2006), lk 141–143.

Torma väsimatutele pingutustele. Torma jäi edasi oma saadikukohale Londonis ka pärast seda, kui ta sinna määranud riik lakkas *de facto* 1940. aasta augustis eksisteerimast.

Torma võitluse lugu, mille raames ta hoidis Eesti iseseisvuse ideed elus enam kui kolm aastakümnet, on imetlustäratav. Iseenesest annab see küllaldast põhjust selle „viimase saadiku” eluloo kirjutamiseks. Samas pakub uurimus Torma elust olulist pilguheitu sellesse, kuidas Eesti Vabariik loodi, kuidas see sõdadevahelisel perioodil arenes ja kuidas Nõukogude Liit selle 1940. aastal okupeeris. Sellest seisukohast kujutab Tiina Tammani töö endast tähendusrikast ja originaalset panust Eesti ajalookirjutusse ja muuseas puudutab ka küsimusi ja vaidlusi, mis on esile kerkinud Ilmjärve poleemikat tekitanud uurimuse „Hääletu alistumine” tulemusena. Ajavahemik 1920–1940 kujutas endast õpipoisiaega mitte ainult August Tormale, vaid tervele Eesti välisestistusele. Tammani tööd lugedes mõjub lausa rabavalt, kui palju Eesti diplomaatidel oli vaja õppida nende väheste ressursside valguses, millele see „väike” riik sai toetuda.

Vaevalt jäi Eestit ja teisi Balti riike ootavate väljakutsete suurus August Tormale märkamatuks. Olnud Eesti Vabariigi sünni juures 1918–1920, asus ta otsinguile vastloodud riigi jaoks kestvate julgeolekugarantiide leidmiseks. Ta oli Eesti esindaja Kaunasess pikkade, kuid lõpptulemusena tulutute arutelude kestel, mille jooksul sooviti moodustada piirkondlikku Balti liitu. Hiljem teenis ta Eesti esindajana Rahvasteliidus, organisatsioonis, mis ei suutnud kunagi täita neid suuri ootusi, mis talle olid pandud kohe pärast Esimest maailmasõda. Torma esimesed aastad Londoni saadikuna 1934–1940 olid tunnistajaks Eesti isolatsiooni suurenemisele, samas kui sõjapilved kogunesid üle Euroopa.

Eesti liidrid jäid kindlaks neutraliteedipoliitikale 1930. aastate keskel ja lõpus, lootes tulutult, et nii saavad nad vältida sissemahkumist naabruses asuvate „suurriikide” asjadesse. Nagu Tomas

Venclova on tähelepanuväärselt märkinud, seisis nende liidrite ees 1939. aastal „valik Hitleri, Stalini või surma vahel ja ükski neist valikutest ei välistanud kindlalt teisi”.⁴ Nõukogude ultimaatumiga septembris 1939 tundsid president Konstantin Päts ja ta nõustajad, et parem on vältida laastavat konflikti ja vastu võtta ebakindel tulevik Nõukogude Liidu tiiva all – lootuses, et rahvusvaheline olukord võib veel ehk kuidagi pöörduda Eesti kasuks. See lootus osutus valeks järgnenud 1939.–1941. aasta kontekstis, kui juriidilise järjepidevuse doktriin ja Atlandi harta said Balti riikide jaoks ainukesteks valguskiirteks. Juriidiline järjepidevus muutus kummaliseks anomaaliaks järgnenud kümnendi jooksul, kui *Macht vor Recht* oli jätkuvalt rahvusvaheliste suhete päevakäsuks. Lõpptulemusena andis doktriin siiski August Torma ja teiste jaoks poliitilise ruumi, milles korrata nende usku rahvusvahelisse õigusesse ja mitmepoolsesse koostöösse kui õiglase ja kestva rahu nurgakivisse. Torma ei elanud nii kaua, et ta oleks saanud näha Eesti iseseisvuse taastamist, kuid ta oleks kahtlemata näinud 1989.–1991. aasta sündmusi oma pikaajaliste argumentide õigustusena.

Juriidilise järjepidevuse rakendamise järeldused sisepoliitilise ja ühiskondliku arengu jaoks pärast 1991. aastat on olnud jätkuva arutelu objektiks. Rahvusvaheliselt on Eesti õigusega kätte võitnud (ja säilitanud) reputatsiooni „väikeriigist, mis suutis”, astudes Euroopa Liitu ja NATO-sse 2004. aastal ja eurotsooni jaanuaris 2011. Inimesena, kes tunnetas rahvusvahelist vastastikuse sõltuvuse realiteeti juba 1920. aastal ja hiljem ühines tärkava Paneuroopa liikumisega (United Europe Movement), leiaks Torma kahtlemata suurt rahulolu neist arengutest. Nii nagu Tiina Tamman väidab, vääriks „viimase saadiku” lugu laiemat tuntuks. Lõpptulemusena

⁴ Stanley V. Vardys ja Romualdas Misiunas, *The Baltic States in Peace and War 1917–1945*, Pennsylvania, 1978, lk 198.

mäletatakse teda eelkõige selle eest, et ta hoidis ülal Eesti suveräänsuse ideed külma sõja ajal (tema konkreetsed sidemed Briti luurega selle ja ka varasemate perioodide jooksul peavad paratamatult jääma oletuste objektiks, kuniks tekib täiendavat tõendusmaterjali dokumentide näol). Vajalikku kaalu peaks siiski antama ka Torma tegevusele Balti ühtsuse ja Euroopa rahu otsinguil. Nagu Marko Lehti on täheldanud oma selleteemalises teoses, ei tohiks Bulduri „tantsivat konverentsi” ja teisi 1920. aastate alguse arutelusid Balti liidust lihtsalt kõrvale heita kui ajaloolist tupikut – nende panus Euroopa integratsiooni laiemasse ajalukku vääriks suuremat tunnustust, kui neile seni on antud.⁵

David J. Smith ja John Hiden
Glasgow' Ülikool

⁵ Marko Lehti, *A Baltic League as a Construct of the New Europe*, Frankfurt, 1999, lk 516.

Sissejuhatus

Kui tahta analüüsida diplomaat August Torma (1895–1971) elu, on vaja alustada taustast. Selle mehe elulugu on juba iseenesest huvitav: ta määrati saadikuks Londonisse 1934. aastal ja jäi sinna surmani Eesti okupeerimise ja 1940. aasta riigipöörde järel. Samas võimaldab tema elulugu rohkemat – täita osakese sellest tühimi-kust, mis on taasiseseisvumise järel tekkinud Eesti ajalookäsitluses, ja lisada uut teavet riigi tekke, kadumise ja taastamise teemal. Küllap seisneb Torma põhipanus Eesti jaoks asjaolus, et ta hoidis 1940. aasta sündmuste järel aastakümneid elus Eesti iseseisvuse juriidilise järjepidevuse mõistet. Tema elutee analüüs võimaldab valgust heita ka kahe sõja vahelisele perioodile ja 1939.–1940. aasta „hääletule alistumisele”, millega Eesti ei ole veel päriselt leppinud.

Pärast 1940. aastat oli Tormal haruldane positsioon: ta oli ainus Eesti esindaja maailmas, kel oli alles nii diplomaadistaatus kui ka saatkond ja kes oli kohale määratud ennesõjaaegse presideendi Konstantin Pätsi poolt. Eesti oli 1930. aastateks loonud tugeva diplomaatilise võrgustiku, ent 1940. aastal kaotasid teised saadikud oma positsiooni, loovutades Eesti esindused nõukogulastele, nagu nood olid nõudnud. Mehed, kes jätkasid USA-s Eesti diplomaatidena, olid tegelikult konsulid, kel oli samas võimalus määrata ise endale ametijärglasi. Torma oli aga see, kes võis aastakümneid väita end seaduslikult esindavat vaba Eestit ja selle